

Ольга БОЙКО

Соцієтальність та архетип як умови цілісності цивілізації

В статті розглядається поняття та сутність цивілізації. Показано, що для розвитку будь-якої цивілізації необхідні певні умови та основи для існування та розвитку. Звернута увага на те, що людській спільності властива сумісність особистісно-поведінкових характеристик людини, як члена даного суспільства і соцієтальних характеристик цього суспільства, тобто єдність культури й соціальності. Акцентовано увагу розгляді архетипу, який визначає своїм змістом інтеграцію етно(соціо)культурних спільностей у цивілізації та втілює в собі деякі загальні регулятиви життєдіяльності особистості.

Ключові слова: *культура, цивілізація, архетип, антропосоцієтальної відповідності цивілізаційний архетип, соцієтальність.*

Boyko Olga Sociality and integrity conditions as the archetype of civilization

In the article the concept and essence of civilization. It is shown that the development of any civilization requires certain conditions and the basis for the existence and development. Pay attention to the fact that the human community is inherent compatibility of personal and behavioral characteristics of man as a member of society and societal characteristics of this society, that unity of culture and sociality. The attention considering the archetype that defines ethno content integration (socio) cultural communities in civilization and embodies some general regulatives life personality.

Постановка проблеми. Проблема дослідження сутності та основ цивілізації виводить нас на особливі глибинні прошарки духовності, які важко піддаються усвідомленню та раціональному осягненню, потребують для своєї експлікації дуже абстрактних засобів теоретичного аналізу. Такий прошарок духовності, психічного, який визначає своїм змістом інтеграцію

етно(соціо)культурних спільностей у цивілізації та втілює в собі деякі загальні регулятиви життєдіяльності особистості, способи її діяльності та спілкування, умовно можна назвати “цивілізаційним архетипом”.

Аналіз дослідження проблеми. Опрацювання духовних основ цивілізації бере свій початок із кінця ХІХ століття. Думка про те, що цивілізація, як історична цілісність, існує завдяки культурі, культурній діяльності людини, була висловлена М.Я. Данилевським, П. Чаадаєвим, М. Бердяєвим, Л.П. Карсавіним, О. Шпенглером, Г. Зіммелем, М. Вебером, А. Вебером, Е.Б. Тайлором, Д.Д. Фрезером та іншими. Подальший розвиток ця тематика одержала в працях українських, російських та іноземних дослідників: В. Андрущенко, О. Бойко [2], Ю. Бромлея, В. Горського, Е. Калло, А. Кребера, С. Кримського, Е. Маркаряна, М. Михальченко, А. Дж. Тойнбі, П. Сорокіна, Б. Ерасова, В. Шинкарука та інших. Усі ці дослідники погоджуються, що цивілізація без духовних джерел і культури існувати не може, але надають цьому твердженню різного значення. Розглядом та вивченням поняття «архетип» безпосередньо займалися Є. Бистрицький, С. Кримський, К. Леві-Строс, К. Лоренца, Т. Шестопалова, В. Шинкарук, М. Єліаде, К. Юнг, В. Ятченко та інші.

Мета даної роботи – показати, що умовою цілісності цивілізації є єдність культури й соціальності, тобто антропосоцієтальна відповідності, а також цивілізаційний архетип, який є внутрішньою основою цивілізації, що скріплює та дає імпульс для подальшого розвитку.

Оскільки цивілізація, як уже відомо, це соціальний організм, то для неї характерні і певні зв'язки, які поєднують в одне ціле і де завжди існує те, що лежить в основі будь-якої спільності. Ядро цивілізації – “душу цілісності”, її сутність та умову існування складає культура з її смислоутворюючими ціннісними принципами й архетипами. Істотним фактором розвитку цивілізації є здатність до самодетермінації, розвитку на власній основі, яку складає духовність народу, “відповідь” на “виклик” історії.

Категорія культури не тільки характеризує діяльність людства, але й виявляє ціннісно-змістове значення тих чи інших суспільних явищ для людини. Цим і відрізняється, перш за все, культура від понять, які описують елементи соціальних систем. Водночас можна додати, що культура не просто абстрактне поняття. Вона існує в певний час на певній території, тобто є реальністю. Або, як ще можна висловитися, культура, як і цивілізація, є абстракцією реально-практичної життєдіяльності людей. І якщо оперувати цим поняттям, потрібно враховувати, які грані реального суспільно-історичного процесу фіксуються, який час береться до уваги та для яких пізнавальних цілей.

Будь-яка цивілізація є сублімат, квінтесенція усіх минулих типів, етапів культурного розвитку суспільства. Отже, чим більш різноманітніший та багатогранніший етнічний момент, тим більш цікаве суспільство як носій історичного досвіду та культури. Кожна цивілізація втілює конкретний, специфічний досвід історії. Тому вона багато в чому неповторна, особлива і має свій “культурно-історичний образ”. Кожна цивілізація з її неповторністю здається пов’язана з іншими в цілісній картині культурного процесу. Цей процес взаємозв’язку цивілізацій, діалектики національного та інтернаціонального, а також суть руху, який внаслідок народжується, потребує спеціального розгляду.

Розповсюдженню поняття “цивілізація”, як ключового в поясненні історичного процесу, як би це не здавалося парадоксальним, сприяла його концептуальна невизначеність. Ця розмитість терміну дозволяє використовувати його в різних ідейно-теоретичних системах, будувати за його допомогою альтернативні версії, моделі історичного розвитку окремих країн та народів, майбутнього людства в цілому. При цьому інтуїтивно угадується сенс поняття. Культуру можна розглянути, перш за все, як духовний зміст історичного розвитку людства в різноманітних його проявах та потенціях, як вільне розкриття людських сутнісних сил. Тому у кожній культурі є своя цивілізація.

Отже, цивілізацію визначає фаза існування культури, яка відмічена певними формами діяльності виробництва та запровадження інновацій в усіх сферах матеріального та духовного життя. Культура виконує моделюючу, комунікативну та стабілізуючу функції по відношенню до цивілізації, і разом з цим зберігає свою автономію. Щоб дійсно бути духовним змістом цивілізації, надавати певну можливість для її розвитку, культура повинна бути ізоморфна динамічній структурі цивілізації. Але разом з тим, щоб бути функціональною, вона повинна мати певний “надлишок” по відношенню до своєї функції, мати здатність до саморозвитку, утворенню своїх власних “вторинних кодів”. На цьому, мабуть, і засновано діалектичне співпадання - неспівпадання культури та цивілізації, їх взаємозв’язок та протиріччя. Повний же збіг цих понять означав би перехід суспільного розвитку в режим автоматичного процесу. Культура при цій умові втрачає сенс, як спосіб саморегуляції індивідів. З іншого боку, ізоляція культури від суспільства набула б форм ізотеризму та декадансу.

У свою чергу цивілізація надає культурі відносну автономію, чекає від неї функціональної “віддачі”, користі, ефективності, дає їй “соціальне замовлення” та забезпечує його виконання шляхом інституціоналізації та субсидування культури. Цим самим цивілізація стимулює розвиток культури, визначає параметри, напрямки її розвитку і водночас стримує в певних межах. Вона прагне якомога повніше утилізувати культуру з метою легітимації та стабільності суспільства в цілому. Але для розвитку суспільства потрібні нові ідеї та цінності, і тому цивілізація змушена, до певної міри, легалізувати різноманітні прояви нонконформізму та дисидентства. До того ж за межами соціальних інститутів цивілізації завжди залишається велика область неорганізованої культуротворчої діяльності, а також девіантні форми культури, які ще належить цивілізувати. Поряд з цим йде активний інкубаційний процес концентрації очікувань, відчуттів, які накопичуються та при сприятливих умовах дають

потужний вибух продуктивних ідей та цінностей, які на багато років визначають нову морально-культурну парадигму цивілізації.

Слід, також, звернути увагу на те, що культура - це той же процес, і тому він постійно змінюється. Відбуваються злети та спади культури як явища, які властиві кожному реальному процесові. В культурі все плине, в ній немає і не може бути повної завершеності, усталеності. Поряд із тяжінням до традиціоналізму культура водночас прагне до оновлення, до народження нових форм і структур. І ця вічно рухлива динамічна картина аж ніяк не виключає важливої ролі традицій, духовної спадкоємності, творчих зв'язків між поколіннями. Отже, безперервність процесу – передумова його ефективності.

Звертаючись до поняття “культура” в дослідженні історичного розвитку, слід враховувати амбівалентність її відношення з цивілізацією. Даючи відповідь на запити цивілізації, культура породжує новий комплекс ідей та цінностей, які далеко виходять за межі її усвідомлених потреб. Культура, так би мовити, дає відповідь, виконує замовлення цивілізації. І в той же час культура завжди відстоює себе і як результат культурного розвитку людства, і як процес, який веде до нього та матеріалізований у культурі минулого [1]. Без засвоєння цінностей історично-культурного минулого не може бути справжнього фундаменту, достатньо родючого ґрунту, на якому може і повинна проростати культура сьогодення та майбутнього. Життєздатність цивілізації забезпечується її критично-позитивним відношенням до інновацій “своєї” та “чужої” культури як джерела власного розвитку.

Культура - це спосіб виживання та відтворення соціальної людини в історії, а сенс історії ми знаходимо в динаміці накопиченого соціального досвіду виживання та відтворення, тобто в культурі. Культура будь-якого суспільства складається поступово, в міру накопичення соціального досвіду суспільного життя та діяльності людей, під впливом специфічних умов та історичної долі колективу, чим обумовлюється регіональна та історична

своєрідність культури того чи іншого народу. Її основні функції пов'язані з вирішенням завдань по соціальній організації людей в їх колективній життєдіяльності, регуляції форм цієї життєдіяльності, практичній та психологічній адаптації людей в умовах їх існування, які реально складаються, комунікації (обміну інформацією) між членами суспільства, а також з роботою механізмів соціального відтворення суспільства і особистості. Тобто, трансляція наступним поколінням соціального досвіду спільного існування даного колективу людей (народу, соціальних груп). Говорячи про культурні контакти і тим самим розглядаючи культуру як модель організації соціальних стосунків, ми виходимо на рівень соціетальної взаємодії людських спільнот [1., с. 203].

Таким чином, основним результатом (продуктом) культурних процесів є опрацювання та впровадження у свідомість людей норм соціальної адекватності життя в даному колективі та способів існування тих або інших практичних або символічних дій, які допускають, відображають соціальний досвід даного суспільства, його організаційно-регулятивні форми, які історично утворилися, а також їх поступове змінювання та оновлення. Сфера організаційної практики соціального буття регулюється такими підсистемами, як господарська, політична та правова. Вони функціонують не тільки як спеціалізовані області діяльності, але й на рівні побутового життя людей у вигляді звичаїв, традицій, моралі, цінностей і таке інше. Але люди не тільки механічно виконують приписані їм норми соціального співжиття та поведінки, але й усвідомлюють їх, інтерпретують, систематизують. Ці завдання вирішуються в рамках процесу пізнання, усвідомлення і накопичення соціально значимої інформації, яка відбувається в сфері філософії, релігії, науки, мистецтва, які функціонують як на спеціалізованому, так і на побутовому рівнях. Отже, в будь-якій людській спільноті існує взаємопроникнення культури та соціальності. При цьому слід зауважити, що ні культура, ні соціальність не зводяться одна до одної і не впливають одна з одної. До соціетальних функцій слід віднести:

матеріально-екологічне життєзабезпечення людей, їх культурно-духовну інтеграцію, соціально-статусну диференціацію, владно-політичне регулювання. Ці функції спочатку виступають як щось єдине, злите, а по мірі свого ускладнення диференціюються одна від одної. Поля або вузли взаємодій між ними здійснюються за допомогою виникаючих інститутів у вигляді відповідних соціетально-функціональних структур і процесів. На рівні емпіричної поведінки цілісність системи проявляється в “Ми-свідомості” тих індивідів, що входять до неї, у згоді їх дій як членів соціетальної спільності.

Таким чином, людській спільності властива сумісність особистісно-поведінкових характеристик людини, як члена даного суспільства і соціетальних характеристик цього суспільства, тобто єдність культури й соціальності. Цей принцип отримав назву антропосоціетальної відповідності. Відомо два основних способи досягнення такої відповідності і, власне, два типи суспільства. В “традиційному суспільстві” характеристики людини повинні відповідати таким соціетальним структурам, які утворилися в даному суспільстві. Ці структури обмежують або закривають простір для ініціатив індивіда, які порушують існуючі традиції, тобто, діє принцип закритості. У “ліберальному або сучасному суспільстві” пріоритет надається свободам та відповідальності людей, які прагнуть так змінити існуючі структури, щоб вони відповідали потребам і здібностям індивідів і їх колективам, відкривали простір для цілераціональних інновацій. Такий принцип отримав назву “відкритості”. Рівновага між культурними і соціальними компонентами, як умова стійкості суспільства, досягається через те, що функції, структури й процеси суспільства забезпечують задоволення суперечливих потреб, цінностей, інтересів індивідів, що входять у це суспільство. Отже, постійно діє принцип соціокультурного балансу, що дає змогу суспільству стабільно існувати й успішно розвиватися.

Характеристика цивілізації, як типу спільності, з одного боку, та розвиток цивілізаційного принципу як деякого світоглядного та методологічного регулятиву в соціальній філософії та філософській антропології, передбачають розробку певного уявлення про підвалини цивілізації.

Так, підвалини цивілізації - це ті системоутворюючі субстанціональні структури, які характеризують внутрішню єдність цивілізації як метаєтнокультурної спільності, її інтеграційний принцип. У зв'язку з цим слід сказати, що у філософській літературі проблемам основ цивілізації не наділяється належної уваги. До цього питання склалося таке відношення як до чогось другорядного, не вартого великої уваги. Мабуть, це тому, що сама проблема цивілізації більш розглядається на емпіричному матеріалі і не виноситься на категоріальний рівень. Якщо і були спроби в рамках цивілізаційного підходу виокремити та обґрунтувати основи цивілізації, то все одно єдиної точки зору, зрештою, твердої позиції з цього питання не існує.

О. Шпенглер, наприклад, відносив основи цивілізації (у його термінології "культура") повністю до сфери Духу. Він бачив основи цивілізації в активnodіючій ідеї культури, в її душі, у вихідному праобразі, прафеномені. Основи цивілізації, за його визначенням, розквітають на ґрунті суворо обмеженої місцевості, до якої вони і залишаються прив'язаними, подібно рослині. "Культура вмирає після того, як ця душа здійснить повну суму своїх можливостей у вигляді народів, мов, віровчень, мистецтв, держав та наук і, таким чином, знову повернеться в первинну душевну стихію. Її життєве існування, цілий ряд великих епох, є глибоко внутрішня, запекла боротьба за ствердження ідеї проти зовнішніх сил, хаосу та внутрішньої несвідомості, де загрозово притихли ці протиборствуючі сили" [7].

Для А.Дж. Тойнбі ж основи цивілізації криються в причинах її динамічності і пов'язуються ним із соціальним наслідуванням, залученням через імітацію до соціальних цінностей (мімесисом) та діяльністю творчої

меншини, “творчих особистостей, які стають першовідкривачами на шляху до загальнолюдської цілі. В суспільстві, де мімесис направлений на майбутнє, звичай в’яне і суспільство динамічно прагне стати на шлях змін і росту” [6., с. 93]. У тлумаченні цивілізації іншими філософами до її підвалин відносять економічний базис суспільства, характер розподілу праці, процеси обміну і таке інше. Береться до уваги навіть емоційне життя людини, її психічні особливості.

При вирішенні питання про підвалини цивілізації як певного типу спільності, важливо враховувати, на наш погляд, методологічні принципи аналізу складних суспільних систем. Це означає, що повинна бути, перш за все, чітко визначена й зафіксована первинна, основополагаюча “клітинка”, яка в процесі розвитку постійно відновлюється. У якості такої “клітинки” множинності цивілізацій, як типів спільності, виступає, на наш погляд, “соціальний організм”. Тобто, самостійна одиниця соціального розвитку. Отже, соціальний організм - це осередок, серцевина всесвітньо-історичного процесу, який постійно відтворюється та історично представлений родовою спільнотою, племенем, державою в різних його історичних типах. Реальний історичний процес передбачає, а точніше має постійну взаємодію соціальних організмів на економічному, політичному, культурно-духовному рівнях, результатом якого є різного роду інтерференції, інтеграції, диференціації. І як наслідок, виникнення та загибель соціальних організмів.

Отже, можна вважати, що основи фундаменту цивілізації потрібно шукати в найменш рухомих сферах суспільного життя, в тих, які відрізняються значною стійкістю. Тому що основополагаючі ознаки цивілізації зберігаються тоді, коли вже багато характеристик суспільства, в тому числі і соціально-економічні, суттєво змінилися. З іншого боку, підвалини цивілізації не належать (у крайньому разі, цілком) до того рівня, на якому утворюється етнокультурна єдність, — саме цивілізація часто утворюється на надетнічній базі, і її інтегратори лежать на орбітах, які “вище” (або “глибше”) етнокультурних універсалій [4]. Цивілізація інтегрує людей на

рівні достатньо загальних (але не загальнолюдських) смислоутворюючих структур людської життєдіяльності.

Такі структури визначають основні смислові ціннісні орієнтири людського життя і діяльності, світоглядні установки; мотиваційні орієнтації, які визначають і специфіку потреб суб'єкта, і характер виробничої та потребуєчої діяльності по їх задоволенню; типи міжособистісного спілкування на протязі достатньо тривалої історичної епохи. Великого значення в ядрі цивілізації набуває цивілізаційна міфологія і цивілізаційна ідеологія, які сьогодні поєднуються в одне ціле. Вони не оцінюються з позиції істинності, а виконують роль інструментальної цінності - працюють на цивілізаційне ціле [3., 57]. Можна сказати, що основи цивілізації лежать, певно, ближче за все до соціонормативних регуляторів життєдіяльності людини – моральних, правових, культових, корпоративно-групових, шлюбно-сімейних та інших. Виникають питання: на основі чого ж будується цивілізаційна єдність? Що ж служить основами цивілізації як форми спільності?

Розглядаючи це питання з усіх боків, мабуть, можна переконатися, що проблема підвалин цивілізації виводить нас на особливі глибинні прошарки духовності, психічної реальності, які важко піддаються усвідомленню та раціональному осягненню, потребують для своєї експлікації дуже абстрактних засобів теоретичного аналізу. Такий прошарок духовності, психічного, який визначає своїм змістом інтеграцію етно(соціо)культурних спільностей у цивілізації та втілює в собі деякі загальні регулятиви життєдіяльності особистості, способи її діяльності та спілкування, умовно можна назвати “цивілізаційним архетипом”. “Архетип - це психічний смисл в чистому вигляді, але не просто смисл, а першосмисл, який організує й направляє життя нашої душі” [8., с. 64]. К. Юнг порівнює архетипи з вісями структури в кристалі, по яким росте кристал у насиченому розчині. Подібно цьому на архетипах побудована уся психіка людини: усі свідомі смисли

мають свою архетипічну основу і так або інакше виражають відповідний архетип.

Цивілізаційний архетип - це певна система, яка формується в результаті взаємодії між структурами інстинктивних та культурно-обумовлених способів поведінки в суспільному житті людини. Власне кажучи, мова йде про систему, яка, за висловом К.Лоренца “ без сумніву є складною системою, яку ми тільки знаємо на Землі” [5., с. 7]. Це той пласт духовності, про який К.Лоренц говорить як про темряву в нашій психіці, в яку наша свідомість не проникає, а лише поверхово доступний розуму, де інстинктивно успадковане та культурно засвоєне утворює в вищому ступені складну структуру, яка не тільки є порідненою з такою ж структурою вищих тварин, але й у значному ступені їй ідентична. Отже, можна зробити висновок, що цивілізаційний архетип утворюється в результаті складної взаємодії соціокультурних детермінант поведінки людини з універсальними закономірностями структурування будь-яких спільностей індивідів, включаючи сюди і біосоціальні організації. Слід додати, що під висловом “цивілізаційний архетип” мається на увазі результат історичного становлення, розвитку та пристосування універсальних біосоціальних інваріантів до конкретно-історичних умов становлення, розвитку та поєднання етнокультурних та етносоціальних організмів, на основі інтеграції та узагальнення етнокультурних архетипів.

Джерела формування цивілізаційного архетипу уходять своїми коренями в епоху розпаду родового ладу, коли родинна організація суспільства змінюється територіальною, на базі родоплемінної форми спільності утворюються народності. Контури великих етносів і народностей, які зароджувалися, були досить рухомі, всередині етносів малися значні діалектні і культурні розбіжності, старі типи зв'язків рвалися і формувалися нові. Для цього періоду властива багатозначність і нечіткість етнічної й соціальної самосвідомості. Якщо в первісному суспільстві домінували процеси етнічної замкнутості, родова екзогамія поєднувалася з

племінною ендогамією, то нова епоха несла із собою домінування процесів етнічного об'єднання. Культурне перестає співпадати з етнічним. Формуються надетнічні соціонормативні і соціокультурні регулятори. Такі регулятори, кінець кінцем, і виступили інтегруючими елементами нової спільності - цивілізації. Цивілізація формується як метаєтнічна спільність, яка виникла на основі інтеграції етносів та їх етнічних архетипів (соціонормативних регуляторів).

Цивілізаційний архетип формує свої специфічні установки, цінності і орієнтири, які прямо регулюють певну частину структур повсякденності, характер міжсуб'єктного спілкування, особливості відношення людини до світу тощо. Саме на цьому рівні і виникають принципові розбіжності взаєморозуміння між носіями різних цивілізаційних архетипів, концептуальні протиріччя, різні, а під час прямо протилежні, способи інтерпретації одних і тих же явищ, взаємне непорозуміння, недовіра, що може переростати у ворожнечу, і навіть у непримиримість із самим фактом існування носіїв інших цивілізаційних цінностей. Цивілізаційний архетип, визначаючи способи поведінки індивіда, типи спілкування і характер його відношення до дійсності, суб'єктивну самоідентифікацію, виступає таким чином і самим глибоким підґрунтям цілісності усіх боків життя (соціально-економічної, політичної, культурної) даного суспільства (народу, групи етносів, культур), які роблять його конкретною цивілізацією. Саме цивілізаційний архетип надає цивілізаційній цілісності культурну ідентичність.

Цивілізаційний архетип характеризує внутрішню частину основ цивілізації, і в цій своїй функції діалектично протистоїть зовнішній частині основ.

Становлення цивілізаційного архетипу здійснювалося шляхом узагальнення етнічних соціонормативних регуляторів (етнічних архетипів) у направленні формування цивілізаційного архетипу. Структура цивілізаційного архетипу складається з 1) відношення до простору й часу;

2) відношення до виробництва; 3) по відношенню до розподілу соціальних ролей; 4) підтримка соціальної єдності. А конкретний зміст архетипу визначався для кожної цивілізації у залежності від множинності самих різних факторів — особливостей етнічних архетипів (соціонормативних регуляторів), які послужили вихідним матеріалом для цивілізаційного архетипу, конкретно-історичних і природно-географічних, екологічних умов інтеграції етносів в цивілізацію. Так, представники цивілізаційного підходу у філософії історії, особливо М.Я. Данилевський, О. Шпенглер, П. Сорокін та інші, намагалися визначити найбільш суттєві риси, боки цивілізаційних архетипів. Звідси і таке поняття як “дух цивілізації”.

Висновок. Використання поняття “цивілізаційний архетип” дає змогу усвідомити як саме формувалися і формуються цивілізації, використовуючи при цьому напрацьовані установки, цінності. Ці культурні орієнтири визначають той рівень, на якому і виникають принципові розриви взаєморозуміння між носіями різних цивілізаційних архетипів, концептуальні протиріччя, різні способи інтерпретації одних і тих же явищ. Особлива увага звертається на те, що конкретний зміст певного цивілізаційного архетипу залежить від множинності різних факторів - особливостей етнічних архетипів (соціонормативних регуляторів), які були вихідним матеріалом для цивілізаційного архетипу, конкретно-історичних, природно-географічних, екологічних умов інтеграції етносів в цивілізацію.

Та чи інша система може бути визнана “цивілізаційною”, лише в тому разі, якщо вона забезпечує культурний прогрес людства, можливості самореалізації особистості, розвиток, реалізацію і збагачення її індивідуальної духовної свободи. Повернення до магістральних шляхів розвитку людської цивілізації означає таким чином поворот до культурного самозабезпечення народу в контексті світових надбань, до пріоритету особистості та її духовних свобод, до творчої самореалізації останньої в усіх галузях суспільного і індивідуального життя.

Література:

1. Билз Р. Аккультурация. / Антология исследований культуры. -Т.1. - СПб.: Университетская книга, 1997. – 728 с.
2. Бойко О. П. Цивілізаційний процес в історичній антропології Н. Еліаса . - Світогляд – Філософія – Релігія. – Суми : «Суми Друк», 2015. - Вип. 8. – С. 137-142. - <http://dspace.uabs.edu.ua/jspui/handle/123456789/13593>
3. Губерський, Л.В. Культура. Ідеологія. Особистість : методолого-світоглядний аналіз / Л.В. Губерський, В.П. Андрущенко, М.І. Михальченко. - К. : Знання України, 2002. - 580 с.
4. Малахов В.А. Неудобства с идентичностью. // Вопросы философии - 1998. - № 2. - С.43-53.
5. Лоренц К. Агрессия (так называемое “зло”). - М.: Наука. - 1994. - 235 с.
6. Тойнби А.Дж. Постыжение истории. М.: Прогресс. - 1996. - 608 с.
7. Шпенглер О. Закат Европы. - Минск: Харвест; Москва: АСТ. - 2000. – 1377 с.
8. Юнг К. Архетип и символ. М.: Наука. - 1991. - 321 с.